Per què la primogènita estrela local de Gandia fou transfigurada a caudata?

(nova aportació documental)

per **Josep Emili Arias**
cel_ras@hotmail.com

Que poques figures heràldiques criden tant l'atenció com l'enigmàtica i singular estrela caudata que presideix l'escut de la nostra ciutat. Però, també, la que més trencacaps a donat a historiadors i heraldistes. Una embullada i enrevessada qüestió del perquè l'antiga estrela heràldica local evolucionà cap una enigmàtica estrela caudata

Dient-ho d'altra manera; Per què es volgué que l'escut de Gandia bescanviara el seu principal motiu heràldic?.

D'entrada, tan pel que fa la primogènita estrela de sis puntes com la figura d'estrela caudata introduïda amb posterioritat en l'escut local, no s'ha trobat cap documentació consistorial que descriguin el motiu o/i identitat de cadascuna de les dues estreles. No obstant, sí es pot afermar que la seua transfiguració en -caudata-, com anòmala i irregular intrusió armorial, fou realitzada amb sigil i d'esquenes al poble. Una intervenció heràldica que, d'inici, no tingué ni el coneixement ni el recolzament popular. D'aquí que la singularitat d'aquesta estrela caudata acabà arrastrant un component enigmàtic i criptogràfic dins del nostre escut local.

De fet, aquesta embullada i enrevessada qüestió de perquè l'ancestral estrela heràldica local, de manera irregular, evolucionà cap una estrela caudata, suposà tot un enigma i un sempitern trencacaps per a historiadors i heraldistes.

Quan sorgí l'estrela caudata a l'escut local?

Aquesta irregular transfiguració a caudata patida sobre la primogènita estrela local de sis puntes, respon tot a la conjuntura temporal de quatre fets importants ocorreguts durant la regència ducal del X duc borgià, Pasqual Francesc de Borja i Ponce de León (1653-1716), amb qui recau com el més possible inductor d'aquesta irregular intervenció en la primogènita estrela local:

-El fet que el 12 d'abril de 1671 el papa Clement X canonitzà al IV duc, Francesc de Borja i Aragó.

-El fet que el 22 de març de 1673 el Consell General del consistori gandià aprovà i ratificà per unanimitat l'adopció del sant-duc Francesc de Borja com a sant-patró local, «... *es determine i decrete sia cascún any, et in perpetuum, lo dia de dit señor*». (AMG *Manual de Consells,* AB/25, i al *Llegat d'Antoni Martí*, 1932, p. 42-43, Arxiu Abacial de Gandia).

-El que a l'any 1702 tingué lloc la primera publicació d'una obra biogràfica *post* la canonització del sant-duc Borja i on al capítol primer del *Libro Septimo*[1], el seu autor i biògraf Álvaro Cienfuegos Villazón S. J. (1657-1739), narrà la mítica llegenda celest al naixement del IV duc borgià. Aquesta mítica llegenda celest de Cienfuegos comporta molta similitud amb l'estrela messiànica de la nativitat de Jesucrist a Betlem. Aquesta obra biogràfica sobre el sant-duc fou la de major nombre d'edicions impreses.

-I el fet que a l'abril de 1707 (guerra de Successió), després de la victòria borbònica a la batalla d'Almansa, bàndol amb el que militava el X duc borgià i confrontat a la causa austríaca amb la que lluitava el poble. Tal cosa dugué al X duc, Pasqual Francesc de Borja, a adquirir molta influència dins del Consell del consistori gandià designant a dit a regidors i acaparant tota la disposició del llistat d'insaculats per l'habilitació de càrrecs edils dins del consistori[2].

Aquesta era la millor conjuntura política per a intervindre i manejar les armes de l'escut local i bescanviar el motiu d'identitat de la primogènita estrela local en favor del sant-duc Borja, qui, aleshores, ja era sant-patró de la ciutat.

Tot fa dir que aquests quatre fets sociopolítics afavoriren el que al final de la 1ª dècada del s. XVIII el desè duc, Pasqual Francesc de Borja, volgués deixar immortalitzat dins del blasó local la memòria del seu ben estimat avi 5è, el sant i IV duc Francesc de Borja.

Doncs, ja és molt obvi, que la primera manifestació testimonial d'aquest manejat escut, amb la nova arma de l'estrela caudata, fou exhibida dins d'un floró al fris del 3er Saló de la Galeria Daurada (Palau Ducal), Saló dedicat a l'apoteosi de la Canonització del IV duc. Tota aquesta luxosa construcció d'exuberant ornamentació barroca de l'Obra Nova fou projectada i alçada pel X duc per commemorar la canonització del sant i IV duc F. de Borja, sent acabada el 13 de gener de 1713, abans de començar-la a daurar. (Imatge 1a)

Primera mostra testimonial trabada de l'estrela caudata, manifestada dins d'un floró al fris del 3er Saló, el de la Canonització, a la Galeria Daurada (Palau Ducal). Ornamentació alabastrina acabada al gener de 1713.

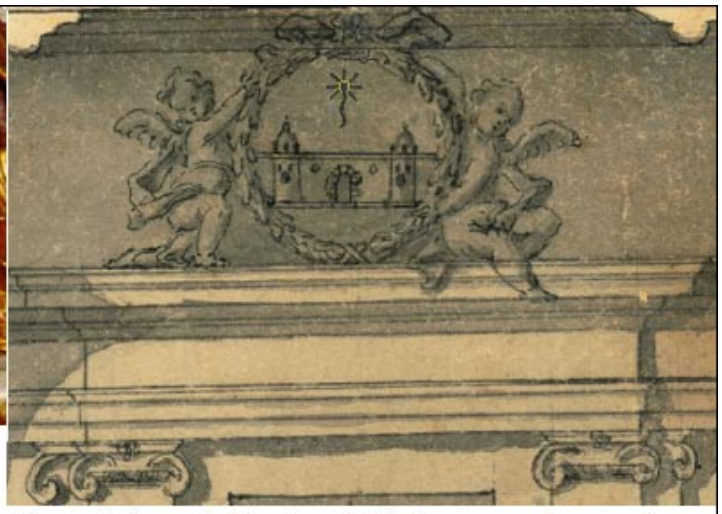

Detall de l'armorial local, amb idèntica cua caudata, en la voltada del sostre a l'avantsala capitular. Fragment del plànol de traça transversal del nou Consistori gandià projectat, al 1778, per l'arquitecte Vicente Gascó (doc. CE-218/5, AMG)

Imatge 1a

Per al desè duc, Pasqual Francesc de Borja, era incondicional que si el sant-duc –com el major prohom que havia donat Gandia- fou adoptat al 1673, unànimement, com a sant-patró local, ara, també mereixia tindre dedicat el motiu heràldic de l'escut local. Aleshores, havent rebut algun tipus d'assessorament heràldic, s'introduí un nou motiu heràldic al blasó local fent que la original i primogènita estrela local de sis puntes es transfigurara a caudata i pujant-la a presidir el quarter superior *en xefe*. Allí, l'estrela adquiria tota la personificació del sant-duc i que junt a l'adient recurs heràldic de la deformitat caudata també quedava immortalitzat , a l'escut, la estel·lar llegenda de Cienfuegos.

Ço és, per al X duc semblava ser imperatiu que la memòria històrica del sant-duc, junt a la seua llegenda estel·lar natalícia, havien de quedar-se perpetuades (de forma criptogràfica) dins l'escut, emprant l'adient recurs d'estrela caudata.

Recentment, al s. XXI, en setembre de 2007, s'institucionalitzà el renom de "*Kiko*" per a batejar el pictograma representatiu del proper V Centenari del naixement del sant-duc (1510-2010), per a universalitzar i popularitzar el que ja era el símbol més emblemàtic de la ciutat de Gandia. Parlem de l'estrela caudata local com la figura heràldica per excel·lència que identifica i immortalitza la persona del seu sant-duc i major prohom de Gandia, el IV duc sant Francesc de Borja.

Les figures naturals o *armes* de -cometa-, i -d'estrela caudata-.

En la figura de -cometa-, una de les normes més consolidades als compendis heràldics a l'hora de descriure la figura natural de -cometa-, tan pel que fa l'heràldica civil com pel que fa a les armes nobiliàries, és la d'il·lustrar una estrela de cinc, de sis o, també, de huit puntes, i que de la part inferior de l'estel eix una llarga cua serpentejada i inclinada en direcció a la punta de l'escut,

però mai ha de caure aplomada ni amb verticalitat. Ço és, la cua d'un cometa no deu blasonar-se amb verticalitat. Tota la figura és esmalta d'argent (plata). Un exemple ens cau molt de prop, al mateix pendó genealògic corresponent als quarters que podien blasonar-se el ducs borgians fins al 1711 i que podem veure pintat al llenç del sostre del Saló Heràldic de la Galeria Daurada (Palau Ducal). Aquest blasó borgià du un cometa esmaltat tot d'*argent* (plata) sobre fons d'*atzur* i inserit als quarters central, descrit com element figuratiu o quarter-moble nº 9[3]. Aquest atribut heràldic de -cometa- prové de l'arma nobiliària pel cognom del llinatge dels Castro-Pinós. Doncs, el III duc borgià, Juan de Borja i Enriquez, es maridà per segona vegada amb Francesca de Castro-Pinós i de la que tingué descendència. A l'heràldica nobiliària aquest element figuratiu de -cometa- atorga caràcter de coratge valerós i que fa espantar a l'enemic. Aquí, la figura de cometa no comporta cap nexe amb el pas astronòmic de cometes. Imatge 1b)

L'armoria del comte de Michieli (Venècia). Veiem que el moble o figura de -cometa- a de mostrar-se decantat, la cua sempre serpentejada o corbada i baixar inclinada en direcció a la punta de l'escut. La cua dels cometes no deu caure aplomada.

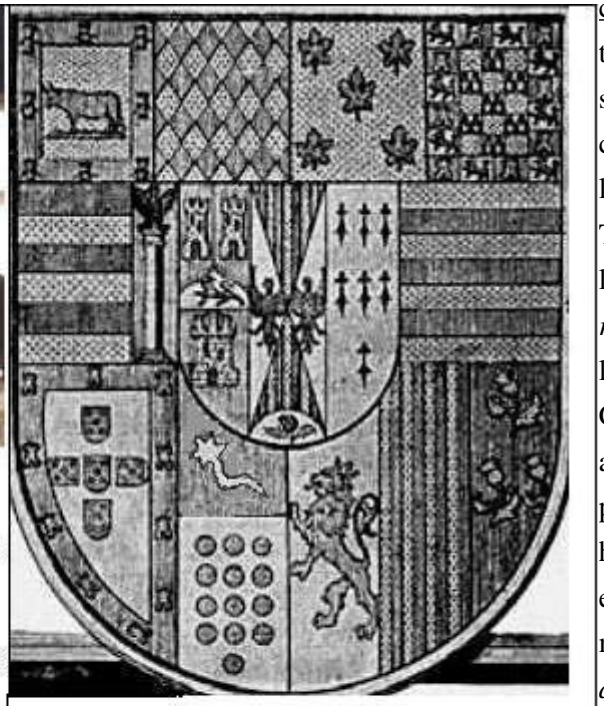

Escut del llinatge familiar dels Borja durant la regència del X duc, 1665-1716. Pendó genealògic pintat al llenç del sostre del Saló Heràldic a la Galeria Daurada (Palau Ducal). Obra d'Esteve Romaguera (1713).

Imatge 1b

Contraria resulta la descripció de l'element de figura -d'estrela caudata- que, per a tot l'ús universal heràldic, és condició *sine qua non* que la punta més allargada (ja sigui de cua serpentejada o de punta erecta) sempre té que abaixar amb total verticalitat, ço és, caure aplomada. Mentre que la qüestió del nombre de puntes no resulta determinant, doncs no està subjecta a cap regla. (Imatge 2)

Un dels significats i motius que atorga la figura d'estrela caudata, en l'heràldica nobiliària (cognom dels llinatges), és el de marcar la condició i distinció del tercer fill.

El motiu d'estreles posades al *xefe* d'un escut local

Les estreles situades al quarter superior *en xefe* identifiquen la condició de grandesa (terrena i/o divina), d'una heroïcitat individual, col·lectiva, o com distinció a una valorada institució local. Com també respon a identificar criteris històrics, de victòries militars, de l'expandiment del domini, ço és, una estrela com a nova annexió jurisdiccional. D'igual manera, com més endavant ho veurem, moltes d'aquestes estreles identifiquen l'advocació al seu sant-patró local, també a divinitats marianes, sants, apòstols i als ancestrals cultes de divinitats astrals com la deessa Venus, venerada pels Tartessos, i tan identificada en les figures d'estreles i *luceros* (de huit puntes) als escuts locals del sud d'Andalusia. Com, no cal dir, el perpetuar la memòria de prohoms i persones molt il·lustres de la història local. Ço és, aquestes estreles *en xefe* comporten un marcat caràcter *in memoriam*, personificacions per a ser recordades a la posterioritat.

Quin motiu amaguen les estreles caudates en l'heràldica cívica?

A l'heràldica civil, a tota Europa, tan sols hi han catalogades unes sis estreles caudates als armorials municipals (que no recurs de -cometa-).

La qüestió de l'ús heràldic local d'aquestes rares y singularíssimes estreles caudates respon a la descripció

Imatge 2

d'una estrela que du cua (lat. *cauda*). La qual és una prolongació de la punta més inferior que cau totalment vertical (aplomada). A l'heràldica francesa respon com *é(s)toile caudé*; a l'heràldica anglosaxona *mullet elongated*; a l'italiana *stella caudata*. Terminologia heràldica de -caudata- que ja ho deixà aclarit l'heraldista i cronista oficial de Gandia, Felipe Perles Martí (1931-1994): «*..., y en jefe, un cometa o estrella caudata (es decir, con cola, como la de Belén, pero en posición vertical la cola)*» (Perles, F., *Vall de Bayrén*, 1990)[4]. La mateixa deformitat caudata és un recurs heràldic que pretén immortalitzar i identificar (de forma criptogràfica) una excepcional manifestació al cel o llegenda d'origen celest. Tanmateix, l'identificar un esdeveniment astronòmic real. Per a la ciència de l'heràldica cívica aquestes estreles caudates responen sempre a identificar i perpetuar una rellevant manifestació celest, una senyal extraordinària succeïda al cel o, inclús, el fer al·lusió a una imaginària llegenda celest.

Recordar que aquest vincle de les singularíssimes estreles caudates locals associades amb llegendes celests o/i esdeveniments astronòmics reals, ja ho vaig deixar demostrat mitjançant els escuts de la ciutat de Lima (Perú), de Puntallana (La Palma, Canàries), de Gandia, i de la Creu apuntada (*patada*) d'Iñigo Arista com arma emblemàtica d'Aragó, dins del treball de, JOSEP-EMILI ARIAS MIÑANA, «La deformidad caudata de la estrella heràldica de Gandía identifica la nova 1572», en JOSÉ LULL (ed.), *Trabajos de arqueoastronomía*, (2006) Gandía, pp. 22-24.

Una hipòtesi per resoldre l'enrevessada història de l'estrela caudata

Els dos treballs d'investigació publicats a l'any 2006 de, JOSEP EMILI ARIAS MIÑANA, «La deformidad caudata de la estrella heràldica de Gandía identifica la nova 1572», en JOSÉ LULL (ed.), *Trabajos de arqueoastronomía*, Gandía, 2006; junt a un altre treball de, J. E. ARIAS MIÑANA, "Al ducat de Joan II de Navarra, l'estrela local de Gandia ja eixia per dalt del llenç de muralla", en *Huygens* (2006), vol. 63, pp 18-24 (*Link* d'Internet)*; m'han dut a resoldre aquesta irregular transfiguració a caudata patida sobre la primogènita estrela en l'antic blasó local, sostenint com la hipòtesi més formal, la següent :

Sembla ser que arranca tot després de la publicació, al 1702, de l'obra biogràfica del sant i IV duc, Francesc de Borja i Aragó, *La heroyca vida, virtudes, y milagros del grande San Francisco de Borja de la Compañia de Jesús*, escrita pel jesuïta cardenal Álvaro Cienfuegos Villazón (1657-1739) al temps que duia la càtedra de teologia en la Universitat de Salamanca al període 1696-1702. Aquesta obra biogràfica sobre el sant-duc fou la que major difusió tingué per la seua gran tirada d'edicions, i on a l'inici del capítol primer del *Libro Séptimo* s'inclou la tan pretensiosa llegenda estel·lar idealitzada per A. Cienfuegos i que expressà, així:

"*Dexase ver en el Cielo, al salir à luz en Gandìa, un nuevo hermoso Planèta, que alumbrava à la Santidad futura de aquel Niño*"; i més endavant: *"..., y la estrella: se dexò ver à la misma hora correspondiente al Palacio de Gandìa un hermoso desconocido Planèta, que embiò el Cielo, porque alumbrasse al nacimiento de Borja*".

...../ ..../.... . "*Dexòse al fin ver en el nacimiento de Francisco un luciente Plàneta entre* (....) *la Constelacion*

de Cassiopea, que se llama Cátedra, ò Silla". (pp. 557-558).

Tota aquesta excepcional conjuntura *post-morten* del IV duc, la de la seua canonització el 12 d'abril del 1671, l'adopció com a sant-patró local en 1673 i la seua primera publicació biogràfica[1], al 1702, (*post* canonització) dugué que al final de la 1ª dècada del s. XVIII, aleshores, regint el desè duc Pasqual Francesc de Borja qui, havent rebut assessorament heràldic, induí al consistori gandià per a que fora transfigurada la primogènita estrela de sis puntes en un nou recurs heràldic d'estrela caudata, i que sent pujada a presidir el quarter superior *en xefe* del blasó local és, en aquest lloc, on aquesta nova figura d'estrela adquiria tota la seua càrrega tan personificada en la figura del sant-duc borgià. El desè duc, Pasqual Francesc, aprofità el termini de l'Obra Nova de la Galeria Daurada per, allí, institucionalitzar aquest nou escut amb l'estrela caudata posant-lo dins d'un floró al sostre de la Sala de la Canonització.

Tant és la personificació que agafà l'estrela caudata amb la persona del sant-duc que, a meitat del s. XIX, cronistes i erudits historiadors i biògrafs, com l'arqueòleg i historiador Basilio Sebastián Castellanos, recolliren i deixaren constància escrita del popular sobrenom, tan adient, que rebia el sant-duc i patró de la ciutat, emprant la figura metonímica de: «... *gratitud que se debe al Lucero de Gandía*», «... *del glorioso San Francisco de Borja, lucero celeste de su huerta* [de Gandia]», «... *modelo de virtud y de santidad en el Lucero de Gandía San Francisco de Borja,*», «... *y del decoro que se debe al Santo Lucero de Gandía, a cuya familia se debe la colegial, ...*»[5]. Aquí, *Lucero*, fa inequívoca identitat a qui al·ludeix l'estrela caudata al *xefe* de l'escut local.

La deformitat caudata fou emprada, de manera molt encertada, com recurs heràldic per immortalitzar la idealitzada llegenda celest al bressol borgià, narrada pel seu biògraf Álvaro Cienfuegos. Però, amb molta intencionalitat, Cienfuegos tergiversà la data de l'extraordinari

Borgia caudatum est, in memoriam

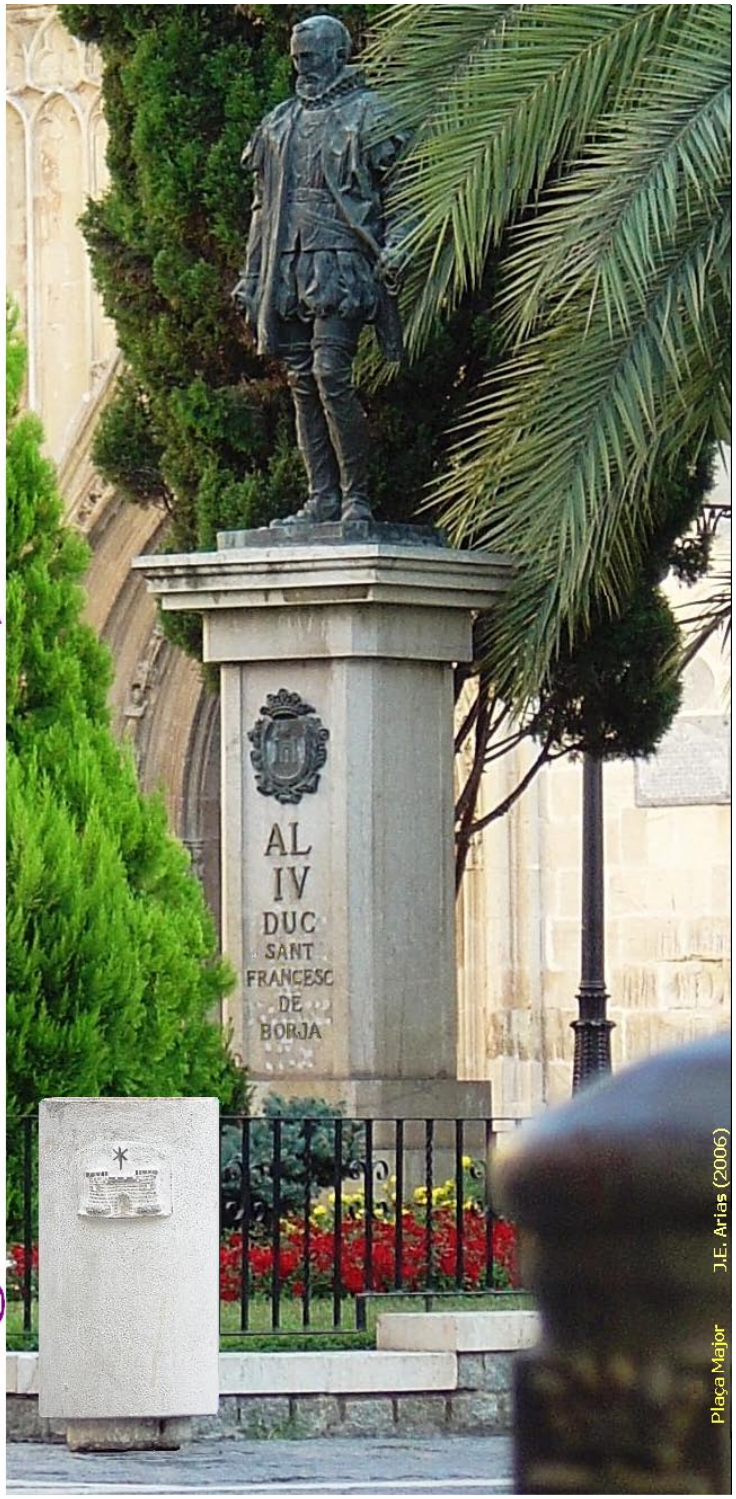

succés astronòmic de la *stella Nova* 1572 (supernova) -sorgida a la constel·lació de Cassiopea 35 dies després de la mort del IV duc a Roma, el 30/Set/1572- i, així, situar-ho al seu natalici (28/Oct/1510) per a recrear amb molta similitud la messiànica estrela de Betlem, tan mitificada per l'evangelista Mateu.

Per tant, el desè duc Pasqual Francesc de Borja, rebent assessorament heràldic, manejà la primogènita estrela local de sis puntes, afegint-li la deformitat caudata i deslligant-la de la figura de *llenç de muralla* i pujant-la al quarter superior *en xefe* de l'escut. Tot amb l'únic motiu

de perpetuar la memòria del seu estimat avi 5è, el sant-duc Francesc de Borja i qui, des de 1673, ja era el sant-patró local. Doncs, ara, bé podem afermar la següent locució: -*Borgia caudatum est*-.*(Imatge 3)*

Fou sabedor Cienfuegos que la sorgida del nou astre era, realment, la *stella nova* de 1572?

El que resulta molt sospitós és que el jesuïta Álvaro Cienfuegos, al període 1696-1702, ocupà la càtedra de teologia a la Universitat de Salamanca, al temps que escrivia la biografia del sant-duc Borja. Doncs, en aquesta Universitat de Salamanca, però a l'any 1574, el catedràtic de matemàtiques i llatí, Bartolomé Barrientos, deixà publicat el seu llibre, *Cometarum explicatio atque praedictio, liberarium artium Magistro authore,* Salamanca (1574), un tractat sobre el sorprenent esdeveniment astronòmic d'aquesta lluentíssima *stella nova* que va començar a mostrar-li-se el 9 de novembre de 1572 dins la constel·lació de Cassiopea, fet que Barrientos avaluà i registrà com d'atípic comportament d'un suposat cometa que romania quiet dins de Cassiopea.

Doncs, aleshores, per què Cienfuegos no confrontà la seua font d'informació de la data astronòmica amb els arxius de la mateixa Universitat?. És a dir, si sabia que aquest excepcional esdeveniment astronòmic, que ell ho titula com "*nuevo hermoso Planèta*" ó "*hermoso i desconocido Planèta*", havia sorgit a la constel·lació de Cassiopea al passat segle XVI; llavors, per què no contrastà ni verificà aquesta excepcional data astronòmica?. No se n'adonà d'aquest imperdonable anacronisme on aquesta efemèride astronòmica fou transposada al naixement?. O, bé, fou premedità per ell mateix?.

Il·lustració manuscrita de l'astronòm Tycho Brahe fent una comparativa entre la magnitud de lluentor de la stella nova 1572 i la resta d'estreles de Cassiopea. Imatge 4

La contestació no pareix altra que la pròpia tossudesa i l'afany de l'autor per voler recrear en aquest bressol borgià de Gandia la mateixa nativitat messiànica de l'evangelista Mateu.

Tant és així, que al final de la fulla 558 (*Libro Séptimo,* cap. I) Cienfuegos narrà (recreà) la seua pròpia al·legoria del Reis Mags per al recent nascut Francesc de Borja.

Indubtablement aquesta llegenda celest confabulada per Cienfuegos mostra un evident i intencionat anacronisme. Sembla tot que Cienfuegos tergiversà premeditadament la data real de la *stella nova* sorgida el 6 de novembre de 1572, -a tan sols 35 dies després de la mort del IV duc a Roma-, avançant aquesta efemèride astronòmica fins al mateix naixement del IV duc, a Gandia.

La lluentor d'aquesta espectacular supernova aplegà a superar la màxima magnitud lumínica de Venus (4^m,6), aplegant a veure's de ple dia durant unes setmanes.

Però, també, si valorem l'única font d'informació astronòmica que agafà Cienfuegos i que ve subscrita pel jesuïta Juan Bautista Masculo (poeta líric i prosista místic que visqué entre els ss. XVI-XVII) expressada amb llatí a l'acotació lateral de la mateixa fulla 558, «"*Nato Borgia, apparuit notum sydus in Casiopea, ...*"» ("Nascut Borgia, sorgí una destacadíssima estrela a la Cassiopea, ..."), veiem, inqüestionablement, que s'està identificant a l'excepcional esdeveniment de la *stella nova* de 1572 en la constel·lació de Cassiopea.

És important ressaltar que dins del 2º mil·lenni tan sols s'han donat sis supernoves dins la nostra galàxia (lluentes explosions del nucli de les estreles), a l'any 1006, 1054, 1181, 1572, 1604 i 1660. La supernova de 1572, aleshores, fou també molt estudiada per l'astrònom valencià Jeroni Muñoz (1522-1591) a la Universitat de València, i que a petició del rei Felip II, escrigué el llibre que tanta repercussió va tindre a Europa, *Libro del nuevo Cometa y del lugar donde se haze ...*, València (1573). Un treball molt aplaudit i reconegut pel seu coetani i gran astrònom danès Ticho Brahe,

continúa a la página 25)